

بررسی تطبیقی دو سفرنامه حج

زهره رحیمی مهر^۱، دکتر زهرا درّی^۲

تاریخ دریافت: ۹۵/۰۲/۰۵

تاریخ پذیرش: ۹۵/۰۲/۱۵

چکیده

سفرنامه‌ها در زمره‌ی یکی از بهترین گنجینه‌های فرهنگی و ادبی کشورها هستند که به‌سان آیین‌های، نگرش‌های مرتبط با اوضاع اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، ادبی و دینی جامعه را به تصویر کشیده‌اند. سفرنامه‌ها، با هر شکل و هدفی که نگارش یافته، مورد توجه قرار گرفته‌اند، به ویژه سفرنامه‌هایی که از قلم سیاحان بزرگ و فرهیختگان ادب خلق شده باشند. در این میان سفرنامه‌های سرزمین وحی به صورت عام و خاص از دیدگاه‌های گوناگون حائز اهمیت به حساب می‌آیند، رهاوردی که ادیبان و نویسندگان با ذوق کشورها وقایع سفر خویش را در آن نگاشته‌اند، از یک سو با مباحث عارفانه و دریافت‌های ذوقی مرتبط است و از سویی دیگر با دنیای ظاهر و تفاوت فرهنگ‌ها پیوند می‌خورد، بنا براین از هر دو جهت شایسته‌ی بررسی است. این پژوهش در پی تجزیه و تحلیل و مقایسه‌ی دو سفرنامه‌ی حج از نگاه دو بانوی مسلمان است که یکی از آنها غیرایرانی است.

واژگان کلیدی: سفرنامه، حج، دوره‌ی معاصر، زن، دین، نگاه غربی.

۱- کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، کرج، ایران leilasoleymanzadeh@gmail.com

۲- استادیار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، کرج، ایران.

مقدمه

« ادبیات سفرنامه‌ای زمینه‌ای بدیع در تحقیقات علوم انسانی است که از دیدگاه ادبی، جامعه‌شناختی، مردم‌شناسی، تاریخی، جغرافیایی و... قابل ارزیابی است و اسناد مکتوبی در شناخت شیوه‌ی زیستن و فرهنگ عامه می‌باشد» (کراچی، روح انگیز، ۱۳۸۱، ص ۸) از آنجا که سیر و سفرها در زمینه‌های گوناگون و با اهداف متفاوت انجام می‌شده، آثار مکتوب مسافران نیز براساس انگیزه‌ی سفر به سیاحتی، سیاسی، و زیارتی تفکیک و در قالب نظم یا نثر به نگارش درآمده‌اند.

در فرهنگ اسلامی و آیین محمدی نیز سیاحت و مسافرت جایگاه ویژه‌ای دارد و در چندین آیه از قرآن به طور صریح امر به سفرکردن شده و تاکید گشته که با اندیشه و تأمل صورت گیرد. «در ادبیات اسلامی، سفرنامه جایگاه ارزشمندی دارد از جهانگردان سرزمین‌های اسلامی گزارش‌های جالبی به جا مانده که ارج تاریخی پیدا کرده است. نام این جهانگردان و آثار آنان در فهرست کتابخانه‌های معتبر جهان ثبت است. کسانی چون ابن حوقل (قرن چهارم هجری) و ناصر خسرو (قرن پنجم هجری) و ابن بطوطه (قرن هشتم هجری) نه تنها در ممالک اسلامی مشهورند بلکه شهرت جهانی دارند.» (سمیعی گیلانی، احمد، ۱۳۸۰، صفحه ۱۸)

«بلافاصله پس از فتوحات مهمترین عاملی که سبب نقل و انتقال مردمان می‌شد، سفر حج در کنار سفرهای تجاری بود، سفری پردوام با احساس که شرق و غرب اسلامی را به یکدیگر پیوند می‌داد و اقوام و ملت‌های مسلمان را با یکدیگر آشنا می‌کرد.» (جعفریان، رسول، ۱۳۸۹، ص ۴)

«به یمن مراسم سالیانه‌ی حج و در پرتو رابطه‌ی معنوی اقوام مسلمان، از اندلس گرفته تا هند، و به برکت وجود خانقاه‌ها و رسم پسندیده‌ی کمک به ابن السبیل، یعنی راه‌گذریان و مهمان سفری، تسهیلات موثری برای سیاحان فراهم بود. از این

زنان و سفرنامه نویسی:

با توجه به اسناد موجود اولین زنان سفرنامه نویس از حدود قرن شانزدهم میلادی کار حرفه‌ای خود را آغاز کردند. دلایل و انگیزه‌های این افراد عمدتاً زیارت، مراقبت از خانواده و گه‌گاه میل به سیاحت، سرگرمی و حتی تجارت بوده است. مارگری کمپ (۱۳۷۲-۱۴۳۸) از جمله کسانی است که در این دوره در تنها اثرش (کتاب مارگری کمپ) تاریخچه‌ای مبسوط از زیارت‌های متعددش به گوشه کنار اروپا را به جای گذاشته است. به مرور زمان بر اثر تحولاتی که در عرصه‌ی هنر و ادبیات اتفاق افتاد و ایجاد استقلال‌های فردی برای زنان در اواسط قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم خیل زیادی از گردشگران زن در اروپا و آمریکا خاطرات سفرهای خود را چاپ می‌کردند که این را مدیون که این را مدیون صنعتی شدن کشورهای خود میدانستند.

سفرنامه نویسی زنان ایران:

« در ایران نیز با توسعه‌ی اجتماعی و مجوز دیر هنگامی که به زن امکان ورود به جامعه و دنیای هنر را داد ساختار و وضعیت زن دگرگون شد و منجر به تغییر الگوی زن سنتی گردید نخستین اسناد و مدارکی که از حرکت و فعالیت زن به عنوان مسافر در زبان فارسی باقی مانده مربوط به سده‌ی ۱۲ قمری و گزارش سفر زوجه‌ی میرزاخلیل، رقم نویس دربار صفویه است که شش قرن پس از ناصر خسرو در سال ۱۱۰۴ قمری خاطرات سفر مکه‌ی خود را به نظم کشیده است. » (کراچی، روح انگیز، ۱۳۸۱، ص ۶۴) رواج روحیه‌ی سنت ستیزی در میان ایرانیان و تجدد طلبی آنان بعد از انقلاب مشروطه موجب حضور به مراتب بیشتر زنان در عرصه‌ی نویسندگی شد. «از همان آغاز مشروطیت وضع زنان ایران همیشه مورد توجه و اعتراض روشنفکران ایران بود و در این کوشش‌ها شعرا و نویسندگان در صف اول قرار داشتند، بعد از جنگ بین

ش خاطرات سفر خود را در آن به ثبت رسانده است. این سفرنامه گزارش لحظه به لحظه و بیان جز به جز سفر است چنان که گویی در همه حال قلم و کاغذی همراه خود داشته و شرح وقایع می‌دهد. این کتاب از ۲۹ بخش تشکیل شده است که هر کدام در بیان مراحل از این سفر روحانی می‌باشد عناوینی که او برای هر کدام از این قسمت‌ها یا داستان‌ها در نظر گرفته تعبیرات جالب توجهی است که به گوش آشناست و خواننده را به یاد آثار ادبی و هنری دیگری می‌اندازد و به عنوان نمونه در قسمتی که به شرح صحرای عرفات پرداخته عنوان آدم کوچولوهای گالیور و قسمتی که مربوط به مشکلات درون هتل می‌باشد با عنوان زنگ‌ها برای که به صدا درمی‌آیند و بخش انتهایی کتاب را با عنوان شام آخر به پایان برده است.

از آنجایی که نویسنده دستی بر قلم داشته و پیش از نگارش این سفرنامه چندین کتاب را به رشته تحریر درآورده است در ابتدای کتاب که گزارش سفر خود را سواره بر هواپیما آغاز می‌کند پس از یادآوری مراسم خداحافظی و التماس دعا‌های دوستان و آشنایانش که بسیار هم مفصل است برای چگونه نوشتن خاطراتش یادی از نویسنده گان به نام می‌نماید و اینکه از سبک کدامیک پیروی کند خود را دچار سردگمی می‌سازد و بعد شیوه نوشتاری و سبک خود را بیان می‌دارد.

«مجدداً به فکر نوشتن خاطره‌ها می‌افتم چه کنم؟ مثل حسام السلطنه قاجار سفرنامه مکه بنویسم؟..... تاریخ اینگونه آثار تمام شده گرچه جایگاه تاریخی دارد. پس چه کنم مثل دکتر شریعتی هم که نمی‌توانم بنویسم..... پس چه بنویسم؟ بنویسم خسی در میقات و الخ؟ روز روشن و سرقت ادبی؟ آن هم از نویسنده شهیر جلال آل احمد؟» (داوودپور، مرضیه، ۱۳۸۶ص ۱۴و ۱۶)

«من درباره نوشتن و توقع مخاطب همین را می‌دانم که کلک باید شکر داشته باشد و مانند نثر سعدی علیه الرحمه سهل و ممتنع باشد، مثل خون در رگ مخاطب بدود

درقونیه به زیارت قبر مولانا و شمس تبریزی و نیز شیخ صدر الدین قونیه‌ای از شاگردان شیخ کبیر محی الدین عربی می‌روند. از شهر حضرت ابراهیم و مزار نوح (ع) دیدار می‌کنند، در بغداد به زیارت مقبره عبدالقادر گیلانی و به دیدار مقام جنید و منصور حلاج می‌روند. در شمال بغداد سامرا به زیارت (امام هادی و امام عسگری) (ع) مشرف می‌شوند.

در کربلا به زیارت امام حسین و در نجف به زیارت امام علی (ع) نایل می‌شوند و سپس رهسپار شهر پیامبر می‌شوند.

۱- این کتاب به دو دلیل دارای اهمیت است: ابتدا اینکه از جانب یک فرد اروپایی و غربی به حج نگاه شده و دوم اینکه او تازه مسلمانی است که پیرو فرقه نقشبندیه می‌اشد. از این رو با باقی سفرنامه‌های حج تمایزات بسزایی دارد.

از آنجاکه اصولاً خیل کسانی که متغیر دین خود هستند با تحقیق و مطالعه این عمل را انجام می‌دهند و اصول و فرضیات و به طور کل، مسایل مربوط به دین جدید برای آنها نو می‌نماید، خانم هاجر اشپور نیز از این قضیه مستثنی نیست و آشنایی او با مفاهیم عرفانی و آگاهی او نسبت به وقایع تاریخی سبب شده تا در این کتاب بیشتر به معرفی اماکن مقدس، شخصیت‌های مذهبی، پیامبران، رویدادهای تاریخی و حتی داستان‌هایی از آفرینش انسان را بیان می‌نماید که اکثر آنان بدیع می‌نماید. او در باب صحرای عرفات می‌گوید:

«آدم و حوّا که از بهشت رانده شدند تنها بودند، خداوند به آدم فرمود: باید حوّا را احترام بگذاری و عزیز بداری زیرا مادر فرزندان تو خواهند بود و همراه تو زندگی خواهد کرد. آدم خداوند را سپاس گفت و سر به سجده نهاد سپس به جست و جوی حوّا پرداخت و به کعبه رسید حوّا نیز از سوی جدّه به آن سو در حرکت بود در این هنگام به آنها وحی رسید که ای آدم تو باید بر کوه صفا ایستی و حوا بر کوه مرو و

مشاهده می‌کنیم که از زندگی مردم مکه، کوچه، بازار و خرید و فروش سخن می‌گوید: «در مدینه کسی گرسنه نمی‌ماند کسی غذا ذخیره نمی‌کند تهیه غذاهای متنوع در مدینه به نوعی شخصیت به حساب می‌آید به ویژه وقتی مهمانی در کار باشد در هر مراسمی مانند عروسی انواع غذاها سفارش داده می‌شود ... معمولا غذاهای باقیمانده را به همسایگان، دوستان و یا مهمانانی مثل ما که از اروپای دور آمده‌ایم و عزیز هستیم می‌بخشند و اگر کسی یافت نشود به فقرا می‌بخشند.» (همان، ص ۳۱)

در مقابل نویسنده‌ی کتاب خانه‌ی دوست اینجاست در حجم بسیار زیادی از کتاب به مسایل اجتماعی و فرهنگی پرداخته و آن را از تمام زوایا بررسی کرده است این دیدگاه او دامنه‌ی وسیعی دارد، او به مانند یک کارشناس مسایل اجتماعی و فرهنگی سکنت و رفتارهای زوار را نقد کرده و به شرح و توصیف آنها پرداخته است از پوشش زنان خاور دور گرفته تا درجه‌ی هوش مردم عربستان:

«آفریقایی‌ها لباس‌های رنگارنگ و رنگ‌های تند به تن می‌کنند و زن و مردشان عاشق رنگ زرد هستند اصولا سیاه پوست‌های تمام دنیا رنگ‌های تند را دوست دارند.» (داودپور، مرضیه، ۱۳۸۶ ص ۳۲)

«زنهای خاور دوری صبور و ساکتند ساعت‌ها در مسجد النبی و در مسجد الحرام آرام و بی‌صدا به انتظار شروع نماز روی سجاده‌هایشان می‌نشینند اگر به آنها لبخند بزنی لبخند می‌زنند اگر با آنها صحبت کنی صحبت می‌کنند.» (همان، ص ۳۱)

«در سفرنامه‌های امروزی بیشتر به روحیات و افکار حاکم بر جوامع توجه می‌شود. ظواهر زندگی مادی گرایش به هم‌گونگی دارد و در آن دیگر آن تمایزات پیشین، رنگ باخته یا مانوس و شناخته شده است. آشنایی با طرز تفکر انبوه مردم است که زمینه را برای نزدیکی باطنی اقوام و تفاهم بین‌المللی مساعد می‌سازد.» (سمیعی گیلانی، احمد، ۱۳۸۰، صفحه ۲۴)

بر خلاف هاجر اشپور، کتاب این نویسنده از لحاظ دیدگاه‌های تاریخی، سیاسی و

خصوص این دین با مسیحیت و دیگر ادیان دارد در مقابل خانم داود پور در مورد تفاوت ادیان و فرقه‌های مسلمین خیلی متعصبانه و جناح گیرانه عمل نمی‌کند: «گرچه دین ما واحد است اما باید گفت عیسی به دین خود موسی به دین خود ما نمی‌توانیم آنها را قانع کنیم و آنها نمی‌توانند ما را درک کنند آنها برای خود فلسفه‌ای دارند و ما برای خود.» (داودپور، مرضیه، ۱۳۸۶ص ۲۲)

در میان سفرنامه‌های حج معدود نویسنده‌ای که در مقابل سعودی‌ها نگاه غضب آلود نداشته و اعمال آنها را به نوعی توجیه می‌کنند خانم داود پور می‌باشد که حتی در بسیاری موارد رفتار ایرانی‌ها را دلیل بر قوانین آنها می‌داند.

« زن‌ها به پشت پنجره بقیع دلخوش بودند و حتی گاهی مخفیانه به داخل راه می‌یافتند اما آنقدر خاکش را به توبره میکشیدند و با مشت زمین را چنگ می‌زدند ... که به وهابی‌ها برخورد و درش را بستند. » (همان، ص ۳۹)

در کتاب حدیث عشق، نگاهی متفاوت به این قضیه را دارد:

«ساختمان‌های غول‌آسای سعودی‌ها هر روز بالامی‌روند اما مکان‌های مقدس هر روز خراب می‌شوند به عنوان مثال قبرستان متبرک و با فضیلتی که صحابه پیامبر در آن دفن شده بودند با بولدوزر خراب شده است ... این حمله‌های وحشتناک به اماکن مقدس مفهومی جز این ندارد که سعودی‌های وهابی می‌خواهند جلوه‌های تقوا را از میان بردارند و نابود کنند ... به نظر می‌رسد سعودی‌ها از احترام به پیامبر خدا بیم دارند چرا که می‌ترسند حکومت و سلطه‌ی آنها به خطر بیفتد. »

از لحاظ روانشناسی در قسمتی از توصیفات نویسنده نوعی ترس درونی او را به خواننده القاء می‌کند که فضای ایجاد شده در این قسمت‌ها احساس خوشایندی را به مخاطب نمی‌دهد و جالب اینکه این توصیفات از مکان و اعمال روحانی بیان شده است. که توقع این چینی از یک نویسنده زن پزشک نمی‌رود مثلاً در صحرای عرفات

منابع

۱. آرین پور، یحیی (۱۳۷۶)، از نیما تا روزگار ما، زوار، چاپ دوم، تهران.
۲. اشپور، هاجر (۱۳۸۲)، حدیث نامکرر عشق، اخگری، محمد، آوینا، تهران.
۳. پروینی، خلیل، کنجوریان، فرشته (۱۳۸۸)، بررسی سفرنامه ابن بطوطه از منظر ادبیات تطبیقی، نشریه ادبیات تطبیقی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، کرمان.
۴. جعفریان، رسول (۱۳۸۹)، راه حج، زیتون سبز، تهران.
۵. داوودپور، مرضیه (۱۳۸۶)، خانه دوست اینجاست، پاژ، مشهد.
۶. سمیعی (گیلانی)، احمد (۱۳۸۰)، نگارش و ویرایش، سمت، تهران.
۷. کراچی، روح انگیز (۱۳۷۶)، دیدارهای دور، نشر چاپار.
۸. غنیمی هلال، محمد (۱۳۷۳)، ادبیات تطبیقی، ترجمه دکتر سید مرتضی شیرازی، امیرکبیر تهران.
۹. مرسولند، حسن (۱۳۷۶)، تاریخچه سیرو سفر در ایران، مرکز تحقیقات مطالعات ایرانگردی و جهانگردی.
۱۰. آسمند جوققانی، علی (۱۳۸۸)، ادبیات تطبیقی، کتاب ماه ادبیات، شماره ۲۶، خرداد..